

Петар С. Ђурчић,*

Институт за европске студије, Београд

ПУТОПИСЦИ ИЗ НЕМАЧКИХ ЗЕМАЉА О КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Апстракт: У раду се анализирају ставови немачких путописаца о Србији током тзв. *ђугог деветнаестог века* (1789–1918). Пракса путовања у немачким земљама постала је веома популарна, а путници, дипломате, истраживачи и стручњаци често су долазили у Кнежевину и Краљевину Србију. Иако се путописна грађа може поделити у неколико великих група – прве године Кнежевине (1829–1850), пут ка стицању независности (1850–1878), након Берлинског конгреса (1878–1912) и за време ратова 1912–1918 – немају сви путописи потпуну изворну вредност за област културног трансфера. На основу референтне грађе у истраживању дошло се до закључка да се трансфер вршио различитим путевима (пре свега миграцијама, трговином и штампаним медијима) и обухватао је многе активности свакодневног живота (од облачења, провођења слободног времена, исхране и других животних навика), али и политичког и духовног организовања. Поред наведеног, тенденција рада јесте да представи зоне утицаја и да, на основу путописне грађе, одреди места и актере који су трансфер спроводили.

Кључне речи: путописи, Феликс Каниц, трансфер, окцидент, Оријент

Увод

Путовање је опсесија људи миленијумима, а путопис као књижевна форма присутан је од антике. Овај литерарни жанр постао је важан и у историографији где су историчари постављали бројна питања о њиховој изворној вредности, континуирано разматрајући где су границе између документарног, естетског, реторичког и фиктивног.¹ Посебно је с великим путовањима током XVIII и XIX века дошло до већег интересовања не само за друге пределе, већ и за сопствени положај у свету. „Луталачки етос“ током XVIII века добио је на важности пре свега у земљама немачког говорног подручја. *Wandern* је постао синоним за истраживаче који су одлазили у природу испитујући сопствено окружење, а *Bildungsreise* представљао је врхунац за школоване грађане у њиховом образовању и зрелости.²

* petar.pero.curcic@gmail.com; petar.curcic@ies.rs

- 1 Peter J. Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1990), 1–41; Caroline B. Brettell, “Introduction: Travel Literature, Ethnography, and Ethnohistory”, *Ethnohistory*, Vol. 33, No. 2 (1986), 127–138; Daniel Carey, “Truth, Lies and Travel Writing”, in: Carl Thompson (ed.), *The Routledge Companion to Travel Writing* (New York-London: Routledge, 2016), 3–14.
- 2 Драгана Јеремић Молнар, Александар Молнар, „Луталачки етос и дух романтике: разматрања на трагу социологије Макса Вебера”, *Социолошки пре-*

Пракса писања путописа на немачком говорном подручју била је и пре доба револуција крајем XVIII века изузетно развијена, али је с новим променама и доласком романтизма постајала све важнија. Поред Гетеа и његовог *Италијанског путовања*, Форстеровог *Погледа на Доњу Рајну* и Сојмеове *Шетње кроз Сирахузу*, и други немачки интелектуалци (Клајст, Ајхендорф, Клеменс Брентано, Ахим фон Арним, Хелдерлин, Новалис и Хајне) надахнути идејама романтизма одлазили су у суседне земље трагајући за изворним духом човека окрећући се проучавању прошлости и дивљине.³

Нема сумње да је од земаља Југоисточне Европе/Балкана највећу пажњу деветнаестовековних путописаца изазивала Грчка, како због устанка, тако и због дивљења грчкој прошлости и култури. Немачка писана заоставштина о простору данашње Србије има, међутим, дугу традицију. Како је и проф. Зоран Константиновић у књизи *Немачки путописи о Србији и Црној Гори* приметио, још од средњег века се дипломате, крсташи ходочасници и авантуристи интересују за српску државу. Османска освајања и успостављање веома интензивних дипломатских односа између хришћанских држава и Порте утицали су и на све учесталије писање о народима Балкана. Нарочито су се истицали путописци као што су Бузбек, Дерншвам, Герлах, Курипеших и Сејдлиц који су оставили белешке о територијама између Цариграда, Беча и Венеције.⁴ Ови аутори пажљиво су пратили и политичке прилике између Хабзбуршке монархије и Османског царства током интензивних сукоба две силе од XVII до XVIII века, региструјући и у доба краткотрајне хабзбуршке Краљевине Србије (1718–1739) постепене промене и напуштање османског начина живљења.

глед, Vol. 47, No. 3 (2013), 355–372; Barbara Korte, “Western Travel Writing”, 1750–1950, in: Carl Thompson (ed.), *The Routledge Companion to Travel Writing* (New York-London: Routledge, 2016), 173–184.

3 Carl W. Thompson, “The Romantic Literary Travel Book”, in: Carl Thompson (ed.), *The Routledge Companion to Travel Writing* (New York – London: Routledge, 2016), 269–277.

4 Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro* (München: Oldenbourg, 1960), 1–50; Више о описима и структури из старијих путописа видети: Djordje S. Kostić, “Völker und Konfessionen Südosteuropas in den deutschen Reisebeschreibungen des 16. und 17. Jhr“, *Balkanica*, Vol. 27 (1996), 251–262; Đorđe S. Kostić, “Testimonies to common life: German writers of travel accounts from the 18th and 19th centuries about the Greeks in Serbia“, *Balkanica*, Vol. 29 (1998), 259–268; О немачко-српским односима видети: Gabriella Schubert, “Deutsch-serbische Begegnungen und Beziehungen im auf und ab historischer Ereignisse“, *Наслеђе – часопис за књижевност, уметност и културу*, Vol. 9, No. 23 (2012), 119–132.

Прави успон популарности Србија стиче током Првог и Другог српског устанка и, посебно, за време борбе за стицање аутономије.⁵ Великом издавачком делатношћу Вука Караџића и Ранкеовом *Српском револуцијом*, немачки се аутори, нарочито под утицајем идеја романтизма, окретања прошлости, али и тежњом за изградњом модерне државе у хегелијанском и хумболтовском значењу, веома интересују за прилике у настајућој Србији. Први велики путопис написао је Ото Дубислав фон Пирх, млади пруски официр који је у времену пре потписивања Једренског мира желео да борави у Србији. Непосредно после Пирха су и Вилхелм Рихтер, Емануел Тал и Федор Посарт написали своје виђење Србије за време владавине Милоша Обреновића. Половином тридесетих је у Србији боравио и Зигмунд Аугуст Вилхелм Хердер, син чувеног Јохана Готфрида Хердера, али његови записи много су значајнији за геологију будући да је Хердер млађи био угледни рударски инжењер и геолог који је испитивао рудне потенцијале на просторима тадашње Кнежевине. Друга велика група немачких путописа о Србији везана је за период пуне аутономије Кнежевине Србије и непосредне борбе за независност, а међу ауторима нарочито су се истакли Јохан Хан, Феликс Каниц, Густав Раш, Зигфрид Капер, Јохан Фердинанд Најгебаур, Фердинанд Ласал, Јулиус Хајнрих Петерман, Вилхелм Бренеке, Вилхелм Рунге и Карл Браун-Визбаден. Нарочито је место унутар ове групе заузео аустријски археолог и историчар уметности Феликс Каниц који ће свој путопис *Србија: земља и становништво* објављивати у неколико великих измењених и допуњених издања. Са стицањем независности и интересовање за Србију је постепено опало, али се у овом периоду објављују и веома детаљне антропогеографске студије Спиридона Гопчевића и Антона Туме, а поред тога у Новом Саду се публикује и етнографско истраживање Франца Шерера. У Немачкој Камило Морган штампа обимом невелика *Сећања о Србији*, док словеначки германофони писац Филип Брезниц фон Сидакоф пише аутобиографско дело *Пет година на краљевском двору Србије* које би требало да се тумачи и у контексту сукоба између краља Милана и краљице Наталије. Почетком XX века излазе и кратки фељтон-путописи В. Геца за *Allgemeine Zeitung*, који поред Србије описује Бугарску и црноморску регију. Последњи талас интересовања повезан је с ратним догађањима од 1912. до 1918. године. Тада су Србију детаљније описивали Вишер, Рајх, Демерт, Хегелер, Шмитбон, Гелирт, Асперн, Нојмаир, Вестарп, Брокхаузен и Хаберлант.

5 О аутономији Србије и борби за њу видети: Радош Љушић, *Кнежевина Србија* (Београд: САНУ, 1986), 1–45, 265–395.

Премда је продукција путописа о Србији била знатна, за проучавање културног трансфера може се рећи да радови немају подједнаку изворну вредност. Још је Ђорђе Костић приметио да сви путописци примећују контраст између оријенталног и окциденталног, без превелике анализе о ширењу западних образаца начина живота у Србији.⁶ Према мишљењу Габријеле Шуберт, Франца Шерера је привлачила егзотика изворног и старог света Србије, али су поред етнографских старина Шерера интересовале и демографске прилике и развој друштва.⁷ Анализирајући опус Феликса Каница, Гордана Милошевић приметилa је да је овај Аустријанац темељно препознавао све промене унутар града Београда – од Капетан-Мишиног задања, општине, касине, рушења османског наслеђа до изградње фабрика.⁸ Супротно томе, како примећује Хорст Фасел, у упутствима за путовање Дунавом од 1838. до 1914. године ништа се не мења будући да се Београд посматра пре свега из војностратегијског угла.⁹

Пренос идеја и пракси широм европског простора подстакло је генерације истраживача, нарочито од текста *Немачко-француски културни трансфер током 18. и 19. века* Мишела Еспања и Михаела Вернера да преиспитују правце ширења не само мисли, већ и навика и животног стила. Отварајући низ питања Еспањ и Вернер, а касније и други аутори, апострофирали су значај миграција, економије, медија, превођења, угрожених и лутајућих заједница, империја и великих сила (а у последње време и европских интеграција као *sui generis* феномена и важног референтног оквира), али и граничних зона и великих, заједничких, региона. Како су аутори истицали, трансфер

6 Ђорђе С. Костић, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд“, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 17–30.

7 Габријела Шуберт, „Франц Шерер о Београду и о Србима“, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 237–247.

8 Гордана Милошевић, „Феликс Каниц, цртач архитектуре Београда и околине“, у: *Београд у делима европских путописаца*, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 247–262; *Cf.* Владимир Стојанчевић, *Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века* (Београд: Институт за политичке студије, 1998), 119–133.

9 Horst Fassel, „Die enzyklopädische Donaubeschreibung: eine Typus und seine Entwicklung vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Belgrad-Bilder in festem Rahmen“, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 101–125; О Београду из угла странаца видети и: Slobodan G. Marković, „Od grada s druge strane granice zapadne civilizacije ka gradu unutar granica Evrope (XVIII–XIX vek)“, *Limes plus: geopolitički časopis*, No. 2 (2013), 9–26.

Капетан Мишино здање, илутрација из 1890.

се могао вршити и мирним и насилним путем.¹⁰ Посматрајући све наведено, циљ овога рада јесте да се на основу релевантних извора и литературе представе актери у културном трансферу, као и промене које су се одвијале у Србији од доласка Ота Дубислава Пирха у Србију до 1918. године пре свега водећи рачуна о многострукости утицаја који су долазили из Западне Европе.

10 Espagne, Michel and Michael Werner, "Deutsch-Französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert: Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des C.N.R.S.", *Francia*, 13 (1985), 502–510; Steen Bille Jørgensen, Hans-Jürgen Lüsebrink, "Introduction: Reframing the Cultural Transfer Approach", in: Steen Bille Jørgensen, Hans-Jürgen Lüsebrink (eds.), *Cultural Transfer Reconsidered Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges* (Leiden-Boston: Brill-Rodopi, 2021), 1–23; Anna Veronika Wendland, "Cultural Transfer", in: Doris Bachmann-Medick, Horst Carl, Wolfgang Hallet, Ansgar Nünning (eds.), *Concepts for the Study of Culture* (Berlin-Boston: De Gruyter, 2012), 45–67; Hans-Jürgen Lüsebrink, *Interkulturelle Kommunikation. Interaktion, Fremdwahrnehmung, Kulturtransfer* (Stuttgart: Springer-Verlag GmbH, 2005), 129–170; Matthias Middell, "European History and Cultural Transfer", *Diogenes*, Vol. 48, No. 189 (2000), 23–30; Wolfgang Schmale, "A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration", *EGO European History Online* (2010) [accessed 10 December 2022]. Available at: <<http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/transcultural-history/wolfgang-schmale-a-transcultural-history-of-europe-perspectives-history-migration>>

Путовање у Србију у касну јесен 1829.
Ота фон Пирха, издато у Берлину 1830.

Између Оријента и Окцидента: путописи на немачком језику и културни трансфер

а) Свакодневни живот

Непосредно пре Једренског мира и времена када ће Србија у потпуности стећи своју аутономију млади пруски официр Ото Дубислав **Пирх** боравио је у Србији крајем јесени 1829. године описујући тамошње прилике. Своја запажања Пирх ће објавити у посебној књизи током 1830. године у Немачкој. Попут свих будућих путописаца и Пирху је нарочито важно приказивање Београда, најзначајнијег града у Србији, с обзиром на то да се радило о пограничном и трговачком месту где не само готово да су сви најзнаменитији становници Србије боравили, већ је, истовремено, и муслиманска заједница била веома бројна. Сажимајући оцену о османском наслеђу, Прих је истакао изузетну неуредност града.¹¹ Поред нечис-

¹¹ Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829* (Београд: Просвета, 1983), 33–34.

Феликс Каниш (1829–1904)

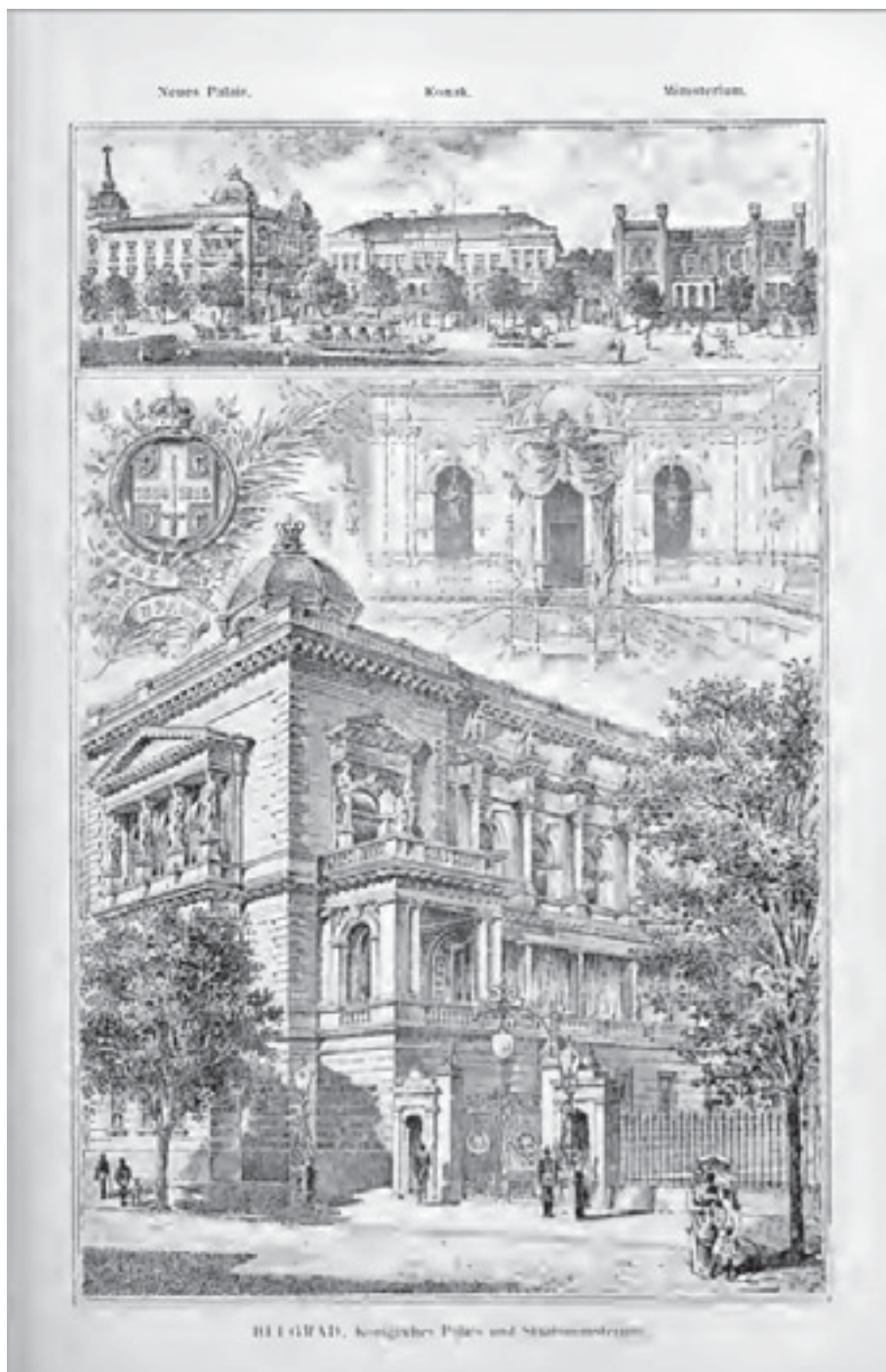
тоће, изразито лош квалитет градње и непостојање урбанистичког планирања привукли су Пирхову пажњу.¹² Гостионице су биле слабо опремљене намештајем и нису имале немачку кухињу, што је посебно засметало аутору путописа.¹³

Супротно нижој класи, знатан простор у путописима посвећен је опису становања кнеза Милоша и његове породице не само у Конаку, већ и на Точидеру и другим имањима владарске породице у Србији. У опису свих кућа, Пирх је приметио мешавину оријенталног спољашњег изгледа и делимично окцидентализованог унутрашњег ентеријера са столовима, огледалима, бакрорезима, чак и са есцајгом који су се набављали из увоза.¹⁴ Краљица Наталија одиграла је и важну улогу у преуређењу дворца јер је ангажовала декоратере из Париза и Беча да преуреде унутрашњост. Како је у делу *Србија* (прво издање објављено 1868. године, а друго постхумно 1904–1914)

12 *Ibid*, 45.

13 *Ibid*, 41–43.

14 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 47–48, 67–69.

Здање Новог двора, илустрација у књизи Феликса Каница.

Први том дела Феликса Каница Краљевина Србија
и српски народ, Лајпциг 1904.

Феликс Каниц тврдио, темељна промена наступиће тек доласком бечког ђака Александра Бугарског, који је пројектовао **нову зграду двора**. Тада се у потпуности одбацују оријентални утицаји у ентеријеру, а израду намештаја обавиле су стране компаније Портоа и Фикс из Беча.¹⁵ Према тумачењу **Спиридона Гопчевића** у **студији из 1888.** године, Бугарски је имао намеру да нови двор буде урађен по узору на палату Луја XIV.¹⁶ Једна од тачака где су се тенденције трансфера нарочито примећивале био је кнежев конак у Топчидеру. Описујући промене, Каниц је нагласио да је кнез Милош инсистирао на увозу сорти воћа из Штајерске и њиховом гајењу на владарском имању. Систем наводњавања на овом поседу урадили су бугарски мајстори, а Каниц је претпостављао и да је то била примена технологије из Француске и Шпаније.¹⁷

15 Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века* (Београд: СКЗ, 1986), 55–88.

16 Spiridon Gopčević, *Serbien und die Serben* (Leipzig: Verlag von B. Elischer, 1888), 20–23.

17 Феликс Каниц, *op. cit.*, 111, 121–122.

Србија и Срби од Спиридона Гопчевића, Лајпциг 1891.

Слично већини становништва и забава владара имала је снажан оријентални призив без западних инструмената, опере и позоришта.¹⁸ Идентичних становишта о владарској кући био је Вилхелм Рихтер у путопису *Прилике у Србији под Кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године* (штампан у Лајпцигу 1840. године). Рихтер је живот српског кнеза поредио с навикама занатлије у Немачкој критикујући недостатак културних активности (позоришта и музике) и начин исхране.¹⁹ То се променило већ после тридесет година, а према Каницовим увидима, кнегиња Јулија Хуњади и краљица Наталија позивале су школоване композиторе и музичаре да им уз хорску пратњу свирају на двору. Међутим, забаве са западним плесовима остале су, и поред покушаја краљице Наталије да утиче на малобројну елиту, пре свега, особеност владарског двора и државних институција све до краја XIX века. Уочавајући проблеме у погледу музичке уметности, и други немачки путописци (пре свега Вилхелм Рунге у делу из 1875. године) жалили су се на чињеницу да у Србији недостају школовани музичари.²⁰

18 *Ibid.*, 72.

19 Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под Кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године* (Крагујевац: Светлост, 1984), 45–49.

20 Wilhelm Runge, *Reisebriefe aus Serbien* (Dortmund, Verlag der Köppen'schen Buchhandlung, 1875), 45–49.

Хотел Париз у Београду.

Обреновићи су, посебно кнегиња Љубица, неретко одлазили у Земун где су васпитавали једну од Милошевих ћерки. Земун је, поред Беча и других хабзбуршких градова, апострофиран и као једна од важнијих тачака одакле је владарска породица набављала неопходне потрепштине које су недостајале у Србији.²¹

Свакодневица се, барем у Београду, убрзано мењала како је слабило војно присуство Османлија. Супротно Пирху који није могао да борави у уређеним гостионицама које су постојале у Хабзбуршкој монархији, Феликс Каниц је одсео у **хотелу индикативног имена „Париз“**. Верујући у успешност Србије, Каниц је сматрао да је османска власт била највећа препрека даљој модернизацији што се нарочито исказивало у контрасту између четврти где су живели муслимани (Дорћол) и претежно српских делова града (Теразије и Врачар).²² Фердинанд Ласал, првак немачког радничког покрета, у постхумно објављеном путопису (штампан 1925. године) није приметио интензивне промене половином деветнаестог века описујући Београд као оријентално место с навикама пијења кафе и пушења

²¹ *Ibid*, 76, 78–79.

²² Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 187–189.

дувана из чибука.²³ У последњој и најпотпунијој верзији путописа, Каниц је као кључне актере у процесу урбанизације Београда истакао кнеза Михаила Обреновића, као и његове наследнике Милана и Александра који су радили на преуређењу улица (увођењем расвете, трамваја и дрвореда), али и изградњи репрезентативних јавних грађевина.²⁴ Испитујући узоре у урбанизацији, Каниц је сматрао да је пресудну улогу нарочито после повлачења османске војске 1867. године имао Беч који је пре Београда рушио старе градске зидине формирајући таковани *ринг*.²⁵ Колико су промене биле брзе сведочи и Карл Браун-Визбаден који је објавио путопис *Једно турско путовање* (1876.) на основу личног обиласка Подунавља крајем шездесетих година. Боравећи у Београду Визбаден је увидео да су улице праволинијске као у Потсдаму.²⁶ Прелазак на нове градске моделе донео је невоље и османском и преживелом хабзбуршком наслеђу будући да су бројни објекти (у случају муслимана се то односило и на џамије и гробља) били уклањани након повлачења становништва. Као кључан чинилац у наглом материјалном успону Београда, Каниц је препознао појаву железнице која је допринела да се у град досели много стручњака из иностранства који су инвестирали у привреду земље, нарочито у рударство.²⁷

Слично Феликсу Каницу, пажњу Вилхелма Бренекеа у путопису из 1870. године привукло је Капетан-Мишино здање које су пројектовали и градили странци Јан Неволе и Јозеф Штајнлехнер.²⁸ И Саборна црква често је предмет описа уз истицање да је она била грађена према узору на православни храм из Сремских Карловаца. Изградња нове железничке станице у Савамали, према пројекту бечког архитекте Флатиха (који је касније довршио Драгиша Милутиновић), по Каницу је позитивно утицала и на измену комплетног пејзажа тог изузетно мочварног подручја.²⁹ Уређење канализације

23 Ferdinand Lassalle, *Die Schriften des Nachlasses und der Briefwechsel mit Karl Rodbertus*, Band. 6 (Stuttgart-Berlin: Deutsche Verlagsanstalt, 1925), 162–165.

24 Феликс Каниц, *op. cit.*, 15–35, 39–40. О урбанизацији Београда видети: Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914* (Београд: Библиотека XX век, 2020).

25 *Ibid.*, 108.

26 Karl Braun-Wiesbaden, *Eine Türkische Reise. Doe Donau– Serbien-Rumänien* (Stuttgart: Verlag von August Auerbach, 1876).

27 Феликс Каниц, *op. cit.*, 93.

28 Wilhelm Brennecke, *Die Länder an der unteren Donau und Konstantinopel. Reise– Erinnerungen aus dem Herbst 1868* (Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung, 1870), 21–24.

29 Феликс Каниц, *op. cit.*, 55–88; О историји београдског савског приобаља видети: Haris Dajč, „Uspón i degradacija savskog priobalja”, *Limes plus: geopolitički časopis*, No. 1–2 (2012), 97–112.

у Београду рађено је за време мандата Николе Пашића који је за потребе изградње допустио француској фирми да изведе радове.³⁰ Нешто раније, и општинска болница у Београду уређена је по узору на берлинску јеврејску болницу, што примећује и Густав Раш у делу *Турска у Европи* (1873.).³¹

Супротно од Пирха који је истицао да је потрошња луксузне и ретке робе у Србији непостојећа, у Каницово време она је постајала све учесталија и Београд се, као престолница, редефинисао у највећег конзумента и увозника у земљи.³² Градска структура у Београду се изменила и број пољопривредника нагло је опао, а град је доживео успон припадника такозваних „слободних професија“ (лекара, правника и других). Долазак занатлија из иностранства пресудно је утицао и на измене начина живота грађана. Нарочито су важну улогу имали столари и стаклари који су мењали не само ентеријер, већ су уводили и застакљене прозоре којих у Србији, према запажањима путописаца, уопште није ни било.

Појава страних штампаних медија имала је важну улогу у обавештавању елите о приликама у свету. Како би остао информисан, кнез Милош је инсистирао да му сарадници читају новине на француском и немачком које су преко Земуна стизале у Београд.³³ У Београду је било могуће у последњим деценијама XIX века пронаћи *Neue Freie Presse*, *Augsburger Allgemeine Zeitung*, *Pester Lloyd* и друге. Како је Вилхелм Рунге сматрао преко немачког језика и литературе Срби су се управо упознали с европском књижевношћу и културом.³⁴

Исхрана на двору кнеза Милоша била је традиционална и служило се печење, а у време поста пасуљ и друга сочива, док се за десерт јела алва што показује да је владарска породица у првим деценијама постојања Кнежевине остала склона старим навикама не уводећи превише новина из Западне Европе.³⁵ Међутим, то се мења на свим нивоима током друге половине деветнаестог века. Угоститељски објекти су од шездесетих година јеловник почели да прилагођавају према утицајима из Хабзбуршке монархије. Једна од главних промена у исхрани становништва која је дошла са запада је појава пива. Пиво су индустријски почели да производе странци – Ђорђе Вајферт и Игњат Бајлони, али су у Београду, према Каницовим белешкама, могли да се пронађу и пивски брендови из уво-

30 *Ibid.*

31 Gustav Rasch, *Die Türken in Europa* (Prag: Buchdruckerei von J. S. Skrejšovský, 1873), 61–71.

32 Феликс Каниц, *op. cit.*, 35–39.

33 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 81.

34 Wilhelm Runge, *op. cit.*, 45–46, 50, 56, 59.

35 *Ibid.*, 78–79.

за, пре свега из Аустроугарске.³⁶ Важну улогу у увођењу конзумације пива у свакодневни живот, према Карлу Брауну Визбадену, имала је и јака немачка заједница која је боравила у Београду.³⁷

Потрошња дувана у Београду показује како се с чибука временом прелазило на цигаре из страног увоза, а убрзо су се појавиле и српске компаније у страном власништву (фирма породице Апел) које су производиле хавански и бременски тип цигара.³⁸

И поред промена у граду, оштру и негативну оцену окцидентализације Београда изнео је **Рудолф Демерт** у тексту *Поход на Србију* (1916.). Демерта не само да није имперсионирала престолница Србије, већ је и о њој говорио као о „мешавини азијатске дивљине и европске мегаломаније“ с обиљем имитације без оригиналности.³⁹

Вароши и села у унутрашњости Србије били су под мањим утицајем европског културног трансфера и често су задржавала стари изглед. И у описима унутрашњости Србије, путописци су приметили да је већина становништва живела у брвнарама, а да се у варошима слушала оријентална музика без западних утицаја.⁴⁰ Куће нису биле нарочито грађене, а у исхрани су се користила домаћа јела. Оштар у описима био је Каниц када је говорио о религијским праксама које су се често мешале и са празноверјем.⁴¹ Анализирајући прилике у унутрашњости, Вилхелм Рунге је истакао да су сељаци изразито самодовољни, то јест да су мали потрошачи увозне робе из иностранства. Такође, у својој исхрани не користе пиво, већ ракију и вино што је у супротности у односу на градове, пре свега Београд.⁴² У описима прилика у Старој Србији након ослобођења нарочито вредне записе остављају аустријски етнографи који су у служби Аустроугарске спроводили истраживања. Према мишљењу Артура Хаберланта из 1917. године, Албанци су били несклони преласку на нове занате и животне навике, а доносиоци промена у те регије били су Срби колонисти који су мењали начин живота.⁴³ Примећујући

36 *Ibid.*, 93–97.

37 Karl Braun-Wiesbaden, *op. cit.*, 212, 221.

38 Karl Braun-Wiesbaden, *op. cit.*, 212; Wilhelm Runge, *op. cit.*, 336.

39 Rudolf Dammert, *Der serbische Feldzug. Erlebnisse deutscher Truppen* (Leipzig: Verlag von Bernhard Tauchnitz, 1916), 50.

40 *Ibid.*, 63–65, 112–116; Fedor Possart, *Das Fürstenthum Serbien, seine Bewohner, deren Sitten und Gebräuche. Drey Reisen, Historisches und Geographisches* (Darmstadt: Druck und Verlag von Carl Wilhelm Leske, 1837), 57, 60, 62–63, 74, 139, 150–151, 199.

41 Феликс Каниц, *op. cit.*, 72–76.

42 Wilhelm Runge, 17, 27, 52.

43 Arthur Haberlandt, *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien* (Wien: Verlag des Vereines für österreichische Volkskunde, 1917), 139–157.

Српска кампања од Рудолфа Даммерта, Лајпциг 1916.

дубоке континуитете с османском епохом и Вилхелм Хагелер је у делу *Победнички поход кроз Србију* (1916.) описао једно ромско село у околини Ниша током Првог светског рата где су становници наставили да живе у складу са старим обичајима не мењајући ни моду.⁴⁴

Као главни преносилац културног трансфера истицала се државна управа која је градила објекте на основу западних узора при чему су и архитекте (попут Александра Бугарског) узимале учешћа у пројектовању и изградњи.⁴⁵ Слично Београду, и Ниш је, по Каницу, био преуређен према аустријском узору, а мере које су пратиле трансформацију града односиле су се на калдрмисање улица, уређење градске чистоће, регулацију фијакерског саобраћаја, што је било праћено и растом плата и јачањем средње класе.⁴⁶ Урбанизацију Неготина подстакао је инжењер Јиречек који је за потребе канализације увезао и цеви из Немачке. Фасцинацију Густава Раша изазвао

44 Wilhelm Hegeler, *Der Siegeszug durch Serbien* (Berlin: Verlag August Scherl, 1916), 131–143.

45 Феликс Каниц, *op. cit.*, 126–127, 143–144.

46 *Ibid.*, 151–172.

Јосимовићев план регулације Београда.

је Шабач који га је због правих улица подсећао на Париз. У погледу страних утицаја Раш се сложио с ранијом Каницовом оценом да је шабачка православна црква била рађена по узору на цркве из Хабзбуршке монархије. Слично је и јагодинску цркву уредио Илија Димитријевић из Новог Сада, а полијелеји су били набављени у Чешкој.⁴⁷ Међутим, нису сва места подлегла утицајима. Према Рашовом

⁴⁷ *Ibid*, 612–620.

путопису *Светионик истока. Србија и Срби* (1873), Карановац (будуће Краљево) и Пожега задржали су стари изглед.⁴⁸ Приликом описа куће Симе Несторовића, Каниц је приметио да је унутрашњост постала европска, али да је у погледу спољног уређења остала везана за традиционалну архитектуру. По старом обичају домаћица се клањала много пута и носила је народну ношњу.⁴⁹ Супротно ранијим писцима, веома критичан према урбанизацији мањих места у Србији био је ратни пропагандиста Рудолф Демерт који је писао о томе да вароши немају градски карактер, већ да се радило о неумереној великодржавној политици проширивања села.⁵⁰

Према Рихтеру, Србија је још у време кнеза Милоша требало, не само да увози занатлије, већ и да колонизује Немце из Виртемберга и Саксоније како би подстакла своју привреду.⁵¹ Страни стручњаци били су честа појава, а поред инжењера Јиречека, важну улогу играли су инж. Вајтман (који се касније посрбио и узео презиме Далековић) у Пожаревцу, др Пацек, др Стејић и др Валента у београдској болници, Стеван Фрицман у неготинском крају (који је допринео развоју виноградарства), генерал Франтишек Зах и инжењер Сантнер (који је водио рачуна о Кнежевом конаку). Слично је било и с централним установама у земљи где су знатна места заузимали Шафарик као директор Народног музеја и Берман који је био директор штампарије.⁵² И у унутрашњости су се појављивали странци који су допринели да се развије нова потршња. Тако је Чех Франц Винтер био један од најзначајнијих столара у Крушевцу и околини.⁵³

б) Мода

За време Пирхове посете Србији још увек су постојале врло снажне дискриминације на основу одевања, па су муслимани могли да носе беле шалове, за разлику од хришћана.⁵⁴ Колико је интензивна била промена облачења и моде уопште сведочи и чињеница да је Пирх приметио да Срби напуштају неговање перчина.⁵⁵ На основу

48 Gustav Rasch, *Leuchtturm des Ostens. Serbien und die Serben* (Prag: Buchdruckerei Dr. F. Skrejšovský, 1873), 224.

49 Феликс Каниц, *op. cit.*, 261–263.

50 Rudolf Dammert, *op. cit.*, 15, 92, 96–98.

51 Вилхелм Рихтер, *op. cit.*, 72–79.

52 Gustav Rasch, *Leuchtturm des Ostens*, 456; Вилхелм Рихтер, *op. cit.*, 36–38.

53 *Ibid*, 93–96, 242–247, 260.

54 Више о статусу немуслимана видети: Александар Фотић, „Између закона и његове примене“, у: Александар Фотић (ур.), *Приватни живот у српским земаљама у освит модерног доба* (Београд: Clío, 2005), 27–72.

55 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 50–52.

изгледа жена Рихтер је уочио не само социјалну стратификацију, већ и прелазак са оријенталне на полуоријенталну гардеробу. У погледу ношења феса, Рихтер је био мишљења да је то бескорисни украсни део одеће и да је потпуно оправдано што су га потискивале капе из Немачке.⁵⁶ Када је боравио у Београду средином XIX века Зигфрид Капер је описао боравак код локалних муслимана и паше. Потпуно га је обузео утисак да се ради о месту без намештаја и да је био окружен људима са турбанима. Међутим, Капер је водио рачуна о муслиманима пишући да европски читалац не би требало да осуђује ове навике из европске перспективе будући да је паша био веома угледан. Испод феса, уређене браде и кафтана, на паши је било европско одело, како је задовољно приметио Капер у делу *Јужнословенска путовања* (1853).⁵⁷ Описујући одевање војске, Браун-Визбаден је напоменуо да се српска официрска униформа угледала на аустријску, с француском плавом официрском капом.⁵⁸ Такође, кнез се разликовао и по томе што је носио цивилно одело према енглеском кроју, шта је очигледно била новина коју је Визбаден приметио.⁵⁹ Према Спиридону Гопчевићу, жене у Београду су се током осамдесетих година XIX века облачиле према француским узорима.⁶⁰ Супротности у моди уочавају се и у Београду између људи из унутрашњости и Црногораца и Херцеговаца, с једне, и официра и дипломата с друге стране, који су с традиционалног прешли на модеран начин одевања према париској моди.⁶¹

в) Економија

У времену стицања аутономије, трговина Србије била је везана за непосредно окружење. Из тих разлога Пирх је као главна тржишта истакао Аустрију и Малу Влашку одакле су се куповали боје, стакло, грнчарија, гвожђе и оружје.⁶² Још је кнез Милош желео да развије рударство у земљи и тим поводом је у Србију дошао барон Хердер који је испитивао рудне потенцијале, а слично Хердеру и инжењер Хофман вршио је геолошка испитивања и држао руднике под концесијом у другој половини XIX века. До појаве банака, кључну улогу у размени новца имали су локални Јевреји, који ће тај положај задржати и у времену наглог успона банкарства након стицања неза-

56 Вилхелм Рихтер, *op. cit.*, 38–45.

57 Siegfried Kapper, *Südschlawische Wanderungen* (Leipzig: Friedr. Ludw. Herbig, 1853), 259–263.

58 Karl Braun-Wiesbaden, *op. cit.*, 161.

59 Ferdinand Lassalle, *op. cit.*, 163.

60 Spiridon Gopčević, *op. cit.*, 158–159.

61 Феликс Каниц, *op. cit.*, 92.

62 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 46–47, 53–55.

висности.⁶³ Балкански Сефарди играли су, такође, важну улогу и на сајмовима (панађурима) носећи и тргујући страном робом.⁶⁴

Анализирајући тржишне могућности Србије, Емануел Тал у књизи *Српски нови век* (1840) и Вихлелм Рунге су предлагали да Хабзбуршка монархија више извози у Србију.⁶⁵ Аустријски производи, већ крајем века могли су да се пронађу и у унутрашњости о чему сведочи продаја гвожђа и стакла у Јабланици.⁶⁶ Појава железнице знатно је ојачала аустријско присуство у привредном животу земље.⁶⁷

Многе стране компаније деловале су као инвеститори и концесионари. Нарочиту улогу у развоју пивске индустрије имали су Бајлони, Вајферт, Крен, Батек и Апел,⁶⁸ а у рударству је било пуно концесионара различитог порекла (пре свега Немаца, Француза и Британаца). Једна белгијска фирма изградила је фабрику брикета у околини Неготина доводећи стране стручњаке који су организовали предузеће.⁶⁹ Повезивање у шире економске ланце снабдевања и премештање производње током деветнаестог века нису биле реткост. Фабрика браће Минх у Параћину увозила је сировине из Мађарске и Аустрије, а производњу је стационирала у Србији поново извозећи готове производе у Двојну монархију.⁷⁰ Сличним пословима бавио се и Игњат Бајлони, који је увозио радну снагу из Угарске. Увоз радне снаге одвијао се и у рударству где су долазили и радници из Мађарске. Пример рудника Мајданпек показује да је Србија покушавала да, увозећи страни кадар, подстакне производњу. И врло ограничена индустријализација у унутрашњости земље неретко је била праћена и изразитом скепсом. Примера ради, појава парног млина у почетку је изазвала велико неповерење сељака у Србији који су преферирали традиционалне облике производње, а Њемецов млин временом је успео да одоли притисцима и неповерењу.⁷¹

63 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 46–47; Gustav Rasch, *Leuchtturm des Ostens*, 460; Gustav Rasch, *Eine türkische Reise*, 35; Spiridon Gopčević, *op. cit.*, 25, 131–132, 274, 368.

64 Феликс Каниц, *op. cit.*, 211–216.

65 Wilhelm Runge, *op. cit.*, 27; Emanuel Thal, *Serbiens Neuzeit in geschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und culturhistorischer Hinsicht dargestellt* (Leipzig-Wien: Friedrich Volckmar–Tendler & Schaefer, 1840), 66–67.

66 Феликс Каниц, *op. cit.*, 295–297, 422–425.

67 *Ibid.*, 301–302.

68 Spiridon Gopčević, *op. cit.*, 149, 166–169.

69 Феликс Каниц, *op. cit.*, 429–431.

70 *Ibid.*, 382.

71 *Ibid.*, 249–259, Више о историји рудника Мајданпек пише и Антон Тума: Anton Tuma, *Serbien* (Hannover: Helwing'sche Verlagsbuchhandlung, 1894), 177–185.

Развој српске наменске индустрије централне власти подстицале су и доласком странаца (Каниц наводи примере капетана Цанолинија и пословође Чокетија), и преузимањем страних модела у изради оружја (усвајањем принципа Кока-Маузер у изради пушака). Такође, балистичка испитивања не би била могућа без Лабулонжеовог система, који је у Србију дошао из немачке покрајине Касел.⁷²

Трансфер знања у пољопривреди одвијао се сличним токовима. Емануел Тал је почетком четрдесетих година предлагао не само успостављање фарми, већ и насељавање страног становништва које би допринело развоју пољопривреде.⁷³ Производња шљиве, нарочито популарна у Србији, доживела је праву промену крајем XIX века увођењем принципа сушења. Тај принцип, како описује Каниц, у Србију је дошао из Босне и Херцеговине где је земаљска влада за време аустроугарске окупације послала стручњаке у Француску да у Анжеу уче технологију сушења овог воћа.⁷⁴ Такође, фирме из Вуковара и Будимпеште у Србији убрзо су изградиле погоне за производњу пекмеза, а увезли су и радну снагу, махом угарске Роме.⁷⁵ Развој привреде у унутрашњости земље не би био могућ без увоза машина. Примера ради парни млинови у Крагујевцу набављени су из Брауншвајга, а електрично осветљење донела је фирма Шукерт из Нирнберга.⁷⁶ Међутим, нису сви производи били подједнако успешни, а како Каниц наводи, енглеске расе коња на пожаревачкој ергели Љубичево нису се прилагодили српским приликама.⁷⁷

г) Образовање и наука

Описујући уплив западне мисли у Србији, Пирх је уочио да је кнез Милош тражио од својих сарадника да му читају штампу на немачком и француском језику.⁷⁸ Милошева кћерка Јелисавета, као и синови Милан и Михаило образовање су стицали од кућних учитеља,

72 Феликс Каниц, *op. cit.*, 307–319.

73 Emanuel Thal, *Serbiens Neuzeit in geschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und culturhistorischer Hinsicht dargestellt* (Leipzig-Wien: Friedrich Volckmar–Tendler & Schaefer, 1840), 78–79.

74 Више о аустроугарској управи видети у: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 483–523; Милош Ковић, „Цивилизаторска мисија’ Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда: (1901–1914)“, *Istraživanja*, No. 22 (2011), 365–379; Miloš Ković, “Austria-Hungary’s ‘Civilizing Mission’ in the Balkans: A View from Belgrade (1903–1914)”, *Balkanica*, Vol. 48 (2017), 107–122.

75 *Ibid.*, 602–605.

76 *Ibid.*, 307–319.

77 *Ibid.*, 172–176.

78 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 56–57.

*Дело Кнежевина Србија Федора Посарта
објављено 1837.*

а Јелисавета је научила италијански и свирала је клавир.⁷⁹ Интересујући се за световну српску културу, Пирх је приметио да су преводи Вука Караџића у Европу стизали и преко Симе Милутиновића Сарајлије.⁸⁰ Описујући школске прилике Рихтер је изнео свој суд који је био у супротности с Пирховим оптимизмом. Наиме, Рихтер је сматрао да у погледу образовања има пуно да се ради, јер се већина становника не школује. Чак и чиновничка класа не познаје довољно општу културу и нема образовања изузев елементарне писмености. Једина разлика коју Рихтер примећује јесу коњички и артиљеријски официри који су били школовани у Русији.⁸¹ У образовању војника важну улогу још од времена кнеза Милоша имали су страни официри из Хабзбуршке монархије који су долазили најпре да обучавају народну војску, а потом узимали учешћа у командном кадру.

Уџбеници за учење писања и читања у почетку нису били штампани у Србији, већ, према анализи **Федора Посарта** у књизи *Кнеже-*

⁷⁹ *Ibid*, 77–78.

⁸⁰ *Ibid*, 190–199.

⁸¹ Вилхелм Рихтер, *op. cit.*, 14–26.

вина Србија (1837), у Венецији и Будимпешти. Све до 1834. године када је основана српска штампарија црквене књиге за помесну православну цркву набављале су се у Русији.⁸² Неколико деценија касније, Карл Браун-Визбаден истицао је да се код образованих Срба нарочито цени немачки и то аустријског говора.⁸³ Међу знаменитим интелектуалцима у Великој школи налазили су се, по Рунгеовим записима, Јосиф Панчић и Шафарик, а професор Лозанић је уз Хофмана пренео знање у Србију о хемији.⁸⁴ Појаву науке у Србији, Каниц примећује не само кроз деловање Јосифа Панчића, већ и у историографији и археологији. Пре свега Каниц је приметно промене у историографији, где је детектовао професионализацију историографије, њено одвајање од ранијих митолошких ослањања на народну епiku и окретање ка писаним изворима у духу историзма.⁸⁵ Колико је било важно слање благодетанаца на европске универзитете сведочи и чињеница да су прве генерације школованих наставника биле образоване у иностранству, па је тако параћинска школа била особена по томе што је њених 8 професора школовано у Бечу, Лајпцигу, Грацу и другим европским универзитетима.⁸⁶

д) Уметност и књижевност

Ранији путописци били су склони наглашавању непостојања јаке световне уметности у Србији. Чак је и црквена архитектура настајала под снажним утицајем аустријских мајстора српског порекла. Први уметнички радови били су увозног карактера, па је у опису конака кнеза Милоша Пирх апострофирао да су присутни бакрорези, мапе европских држава, као и алегија Добродетелства која је била копија једне од слика у галерији дворца Белведере у Бечу.⁸⁷ Супротно је било с књижевношћу која је имала велики публицитет у европској јавности. Након Вука Караџића рецепција српске

82 Fedor Possart, *op. cit.*, 165; Gustav Rasch, *Leuchtturm des Ostens*, 225.

83 Karl Braun-Wiesbaden, *op. cit.*, 171

84 Wilhelm Runge, *op. cit.*, 8.

85 Феликс Каниц, *op. cit.*, 88–90; Cf. Michael Antolović, “Modern Serbian Historiography between Nation-Building and Critical Scholarship: The Case of Ilarion Ruvarac (1832–1905)”, *The Hungarian Historical Review*, Vol. 5, No. 2 (2016), 332–356.

86 *Ibid.*, 371–374 О просветном систему видети детаљно: Spiridon Gorčević, *op. cit.*, 277–296; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима* (Београд: Историјски институт, 2003), 33–155; Милош Јагодић, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година 19. века“, *Зборник Матице српске за историју*, No. 79/80 (2009), 175–182.

87 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 171–172.

средњевековне поезије наставила се у немачким земљама, а Феликс Каниц је истакао Капера и његово дело *Лазар, цар српски* (1851).⁸⁸ Описујући световну уметност Спиридон Гопчевић написао је да су ученици бечке и минхенске ликовне академије оставили снажан утицај у уметности, а посебно Предић и Крстић.⁸⁹

ђ) Право

Пирх и Рихтер неретко су истицали правну несигурност појединца као основни проблем за настанак државе у Србији. Много оптимистичнији био је Пирх који је сматрао да ће кнез Милош у оквиру својих активности увести законитост у Србији понајвише угледајући се на Наполеонов кодекс.⁹⁰ Густав Раш био је мишљења да су строге казне у Казненом закону биле особеност времена кнеза Милоша, али да су средњоевропски утицаји допринели томе да се на хуманији начин поступа у казнама. Описујући историју законодавства, Антон Тума је приметио значај Казненог законика из 1860. године који је био знатно хуманије решење и напредак у цивилизацијском смислу.⁹¹

е) Политичке идеологије

Како су у својим описима наглашавали Рихтер, Капер и Браун-Визбаден, политички живот у Србији постепено се развијао и није био у почетку везан за доминантне идеологије. Основна линија поделе била је на присталице две династије у унутрашњој, као и на фаворизовање великих сила у спољној политици.⁹² Нешто другачији у оцени политичких прилика био је Федор Посарт који је навео да је Србија постала уставна монархија по свом уређењу већ крајем тридесетих година XIX века.⁹³

Политичка диференцијација почела је да се интензивира током шездесетих година, а Густав Раш наводи да су се почетком седмдесетих већ појавили либерални, социјалдемократски и конзервативни листови.⁹⁴ Испитујући политичку историју Србије, Раш је Карађорђа окарактерисао као римског диктатора, док је Милоша

88 Феликс Каниц, *op. cit.*, 86–88.

89 Spiridon Gopčević, *op. cit.*, 318.

90 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 177–182.

91 Anton Tuma, *op. cit.*, 109, 119.

92 Karl Braun-Wiesbaden, *op. cit.*, 182, 206; Вилхелм Рихтер, *op. cit.*, 7–14.

93 Fedor Possart, *op. cit.*, 185–186. Cf. Радош Љушић, *op. cit.*, 113–193.

94 Gustav Rasch, *Leuchtturm des Ostens*, 14–15

оценио као тиранина који је извео корените промене у земљи.⁹⁵ Процеси политичке трансформације захватили су и османске елите, а Каниц је нарочито издвојио Митхад-пашу који је покушао да реформише управу и побољша положај мањина у Османској царевини.⁹⁶ Према Антону Туми, крајем деветнаестог века основна политичка подела била је на прозападне напредњаке, који су тежили да земљу централизују и изграде индустрију, школство, железнице и јавне грађевине, и радикале, који су се угледали на аграрне државе као што су биле Швајцарска, Норвешка и Данска. И Тума је приметио да су радикали, поготово они млађи, били склони републиканским и социјалистичким идејама. Супротно Посартовој оцени, Тума је сматрао да је Србија има више републиканских карактеристика и да је уређење ближе изборној монархији.⁹⁷ За Демерта, демократија у Србији је имала штетних последица, јер није могла да превазиђе стање анархије због неписменог и оријенталног становништва.⁹⁸

Издвајајућу познате личности **Спиридон Гопчевић** је нагласио не само њихово порекло већ и образовање. Тако је Милан Богићевић школован у Берлину и Паризу, Илија Гарашанин у Паризу, Љубомир Каљевић у Минхену и Хајделбергу, Јован Ристић у Хајделбергу, Берлину и Паризу.⁹⁹

ж) Људска права

Сегрегацију немуслимана у Османској царевини пратио је паралелизам живота у градским срединама без много интеракције међу заједницама. Колико је дискриминација била изражена сведочи и

95 Gustav Rasch, *Die Türken in Europa*, 50–52, 55–56, 75, 77.

96 Феликс Каниц, *op. cit.*, 108–109.

97 Anton Tuma, *op. cit.*, 2, 292. О трансферу политичких идеја у Србији погледати: Сузана Рајић, „Краљевина Србија између сопствених и европских противуречности: политички и културни узорци (1882–1903)”, *Београдски историјски гласник*, Vol. 3 (2012), 197–221; Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о ‘златном добу српске демократије’* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2003); Милош Ковић, „Либерализам”, у: Милош Ковић (ур.), *Србија 1903–1914: историја идеја* (Београд: Clio, 2015), 153–201; Slobodan G. Marković, „Razvoj parlamentarizma u Srbiji”, у: Vukašin Pavlović, Slaviša Orlović (ur.), *Dileme i izazovi parlamentarizma* (Београд: Konrad Adenauer Stiftung – Fakultet političkih nauka, 2007), 249–266.

98 Rudolf Dammert, *op. cit.*, 91–93, 112.

99 Spiridon Gopčević, *op. cit.*, 456–470; О школовању српске елите у иностранству видети: Љубинка Трговчевић, *op. cit.*, 33–155; Miloš Ković, “From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe: (1878–1914)”, in: Gabriella Schubert (ed.), *Serbien in Europa: Leitbilder der Moderne in der Diskussion* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 2008), 53–60.

Народна банка у Дубровачкој улици (данас Краља Петра).

чињеница да је кнез Милош добио костобољу од обавезног клечања пред османским пашом.¹⁰⁰ Путописци су примећивали да у унутрашњости поред Срба живели и Власи/Румуни, Цинцари, Албанци и Роми, док је у градовима било хришћана, муслимана и Јевреја. Нарочито је у етничкој мешовитости предњачио Београд у коме су поред Срба, Јевреја и муслимана, живели Роми, Немци, Чеси, Мађари и други становници. Иако доминантно хришћанска и православна земља, према Пирховој оцени, Србија је била изразито толерантна што је у супротности за конфесионалним поделама на римокатолике и протестанте у немачким земљама. Нешто оштријег става био је Каниц који је наглашавао неповерење православних хришћана према римокатолицима, а критиковао је и антипросветитељски став православне цркве.¹⁰¹ Антон Тума је сматрао да је у Србији пуна слобода вероисповести остварена на основу закона од 21. септембра 1853. године, што је допринело да дође и до интензивнијег уселјавања протестаната и римокатолика. Положај римокатолика, међутим, био је комплексан и захтевао је договор Србије и Свете Столице на нивоу конкордата који деценијама није потписиван због отпора радикала и православне цркве који су имали резерве према мисионарењу и употреби календара.¹⁰²

100 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 141

101 Феликс Каниц, *op. cit.*, 36.

102 Anton Tuma, *op. cit.*, 137–141.

Посебан предмет Каницовог интересовања били су српско-албански односи у 4 округа која су постале део Србије 1878. године. Албанске заједнице које су остале после масовног исељавања муслимана имале су обавезу да буду лојалне према краљу Милану, а заузврат им је гарантована пуна слобода и имовинска сигурност.¹⁰³ Супротно Албанцима и муслиманима уопште, остали становници Србије имали су пуне слободе што Феликс Каниц сликовито и потврђује описима бракова између Срба и Влахиња/Румунки.¹⁰⁴

Статус Јевреја био је комплексан и зависио је од воље власти, које испрва нису желеле да овој заједници дозволе пуну слободу кретања. Кнез Александар Карађорђевић и Милош Обреновић су ограничили насељавање ове заједнице на Београд, а касније су кнез Михаило и кнез Милан то право проширили и статус Јевреја либерализовали.¹⁰⁵ Готово сви немачки путописци, а посебно Зигфрид Капер (који је и сам био јеврејског порекла) и Фердинанд Ласал, нагласили су сефардски карактер јеврејске заједнице у Србији. Капер је сматрао да су Сефарди другачији од Ашкеназа пре свега због несклоности према научном разматрању ствари и претеране окренутости ка Библији и Талмуду.¹⁰⁶

Положај жена није се разликовао у кући Обреновића и у остатку земље. Како је Пирх приметио, кнегиња није седела за столом док мушкарци једу. На основу једне епизоде у Чачку Пирх је јасно уочио да постоји изузетан отпор школовању младих жена.¹⁰⁷ Описујући прилике неколико деценија касније и Вилхелм Рихтер је увидео да жене не смеју да шетају у истој равни са мушкарцем.¹⁰⁸ Поредићи османске утицаје на живот становника Србије, Каниц је закључио да је изолованост жена остала најснажнија тековина тог живота. У случају владарске куће, међутим, промене су биле много брже о чему сведоче и брзи разводи кнегиње Јулије и краљице Наталије од својих мужева. Примећујући трансформацију у положају жена, Каниц је знатну улогу приписивао пре свега Вишој девојачкој школи, која је била под патронатом краљице Наталије.¹⁰⁹ Вилхелм Рунге је записао да жене из виших сталежа често одлазе у немачке градове (посебно Дрезден, Минхен, Беч и Будимпешту) како би се училе одевању и моди.¹¹⁰

103 Феликс Каниц, *op. cit.*, 257–259, 281.

104 *Ibid.*, 94–95, 128, 331–344, 460–462; О Каницу и влашком/румунском питању видети: Владимир Стојанчевић, *op. cit.*, 131–132.

105 Spiridon Gorčević, *op. cit.*, 274–275.

106 Siegfried Kapper, *op. cit.*, 332.

107 Ото Дубислав Пирх, *op. cit.*, 148–151.

108 Вилхелм Рихтер, *op. cit.*, 52–61.

109 Феликс Каниц, *op. cit.*, 97–98.

110 Wilhelm Runge, *op. cit.*, 21.

Закључак

Богата путописна традиција на немачком језику оставља истраживачима многе могућности тумачења. У погледу културног трансфера и приступа који су понудили Мишел Еспањ, Михаел Вернер, Волфганг Шмале и други аутори, постоје различити начини комуникације, посредништва, рецепције, простора и интензитета трансфера. У Србији током дугог деветнаестог века приметне су две особености. На првом месту, јасно се уочава подела између руралних и градских средина, при чему је највећи степен трансфера остварен у Београду који је истовремено био и град на граници, али и водећи економски и политички центар и где су утицаји били нарочито видљиви. Друго, у погледу најважнијих посредника у трансферу требало би истаћи не само миграције и трговину, већ и школовање српских студената у иностранству и постојање снажног центра који је подстицао окцидентализацију (владарске куће, државног апарата и војске). У погледу свакодневног живота промене су постале виљиве у урбанизацији, моди, исхрани, провођењу слободног времена што је довело и до преуређивања градова пре свега према аустријским и француским узорима, а мода је развијала према угледању на Француску. Јавне и репрезентативне грађевине често су грађене у складу са европским трендовима и добро обавештени међу путописцима наглашавају улогу страних, али и домаћих архитеката који су се школовани у Бечу. Економски трансфери утицали су не само на потрошњу житеља Србије, већ и на организацију већих предузећа која су готово у потпуности била у страном власништву. Потрошња се знатно развијала и интеграцијом у регионалне и шире ланце снабдевања што је довело, не само до учесталије трговине, већ и до миграција из суседних земаља. Афирмативи прикази Србије често су били у контрасту с османским наслеђем, али је за време Првог светског рата слика о Србији као земљи предводници у окцидентализацији била промењена пре свега због ратне пропаганде.

Библиографија (по абecedном реду)

- Antolović, Michael, "Modern Serbian Historiography between Nation-Building and Critical Scholarship: The Case of Ilarion Ruvarac (1832–1905)", *The Hungarian Historical Review*, Vol. 5, No. 2 (2016), 332–356.
- Braun-Wiesbaden, Karl, *Eine Türkische Reise. Die Donau– Serbien-Rumänien* (Stuttgart: Verlag von August Auerbach, 1876).
- Brennecke, Wilhelm, *Die Länder an der unteren Donau und Konstantinopel. Reise– Erinnerungen aus dem Herbst 1868* (Hannover: Hahn'sche Hofbuchhandlung, 1870).

- Brenner, Peter J., *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1990).
- Brettell, Caroline B., "Introduction: Travel Literature, Ethnography, and Ethnohistory", *Ethnohistory*, Vol. 33, No. 2 (1986): 127–38. <https://doi.org/10.2307/481769>.
- Carey, Daniel, Truth, Lies and Travel Writing, in Carl Thompson (ed.), *The Routledge Companion to Travel Writing* (Routledge: New York London, 2016), 3–14
- Dajč, Haris, „Usporičeno i degradacija savskog priobalja“, *Limes plus: geopolitički časopis*, No. 1–2 (2012), 97–112.
- Dammert, Rudolf, *Der serbische Feldzug. Erlebnisse deutscher Truppen* (Leipzig: Verlag von Bernhard Tauchnitz, 1916)
- Espagne, Michel & Werner, Michael, „Deutsch-Französischer Kulturtransfer im 18. und 19. Jahrhundert: Zu einem neuen interdisziplinären Forschungsprogramm des C.N.R.S.“, *Francia* 13 (1985), 502–510. <http://www.perspectivia.net/publikationen/francia/francia-retro/bsb00016288/francia-00013-1985-00518-00526>. [Google Scholar]
- Fassel, Horst, „Die enzyklopädische Donaubeschreibung: eine Typus und seine Entwicklung vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Belgrad-Bilder in festem Rahmen“, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путника* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 101–125.
- Фотић, Александар, „Између закона и његове примене“, у: Александар Фотић (ур.) *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (Београд: Clío, 2005), 27–72.
- Gojčević, Spiridon, *Serbien und die Serben* (Leipzig: Verlag von B. Elischer, 1888).
- Haberlandt, Arthur, *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien* (Wien: Verlag des Vereines für österreichische Volkskunde, 1917).
- Hegeler, Wilhelm, *Der Siegeszug durch Serbien* (Berlin: Verlag August Scherl, 1916).
- Јагодић, Милош, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година 19. века“, *Зборник Матице српске за историју*, No. 79/80 (2009), 175–182.
- Јеремић Молнар, Драгана и Александар Молнар, „Луталачки етос и дух романтике: разматрања на трагу социологије Макса Вебера“, *Социолошки преглед*, Vol. 47, No. 3 (2013), 355–372.
- Jørgensen, Steen Bille & Lüsebrink, Hans-Jürgen, „Introduction: Reframing the Cultural Transfer Approach“, in Steen Bille Jørgensen & Hans-Jürgen Lüsebrink (ed.), *Cultural Transfer Reconsidered Transnational Perspectives, Translation Processes, Scandinavian and Postcolonial Challenges* (Leiden-Boston: Brill-Rodopi, 2021), 1–23.
- Каниц, Феликс, *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века* (Београд: СКЗ, 1986).
- Kapper, Siegfried, *Südschlawische Wanderungen* (Leipzig, Friedr. Ludw. Herbig, 1853).
Idem, *Christen und Türken. Ein Skizzenbuch von der Save bis zum Eisernen Thor* (Leipzig: F. A. Brockhaus 1854).
- Konstantinović, Zoran, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro* (München: Oldenbourg, 1960)
- Korte, Barbara, Western Travel Writing, 1750–1950, in: Carl Thompson (ed.), *The Routledge Companion to Travel Writing* (Routledge: New York London, 2016), 173–184

- Kostić, Djordje S., "Völker und Konfessionen Südosteuropas in den deutschen Reisebeschreibungen des 16. und 17. Jhr", *Balkanica*, vol. 37 (1996), 251–262
- Idem, "Testimonies to common life: German writers of travel accounts from the 18th and 19th centuries about the Greeks in Serbia", *Balkanica*, Vol 29 (1998), 259–268.
- Idem, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд“, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 17–30.
- Ковић, Милош, „‘Цивилизаторска мисија’ Аусторугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, *Istraživanja*, No. 22 (2011), 365–379.
- Ković, Miloš "From Vienna to Paris: Serbian Elite between Central and Western Europe: (1878–1914)", in: Gabriella Schubert (ed.), *Serbien in Europa: Leitbilder der Moderne in der Diskussion* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 2008), 53–60.
- Idem, „Либерализам“, у: Милош Ковић (ур.), *Срби 1903–1914: историја идеја* (Београд: Clio, 2015), 153–201.
- Idem, "Austria-Hungary's 'Civilizing Mission' in the Balkans: A View from Belgrade (1903–1914)", *Balkanica*, Vol. 48 (2017), 107–122.
- Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987).
- Lassalle Ferdinand, *Die Schriften des Nachlasses und der Briefwechsel mit Karl Rodbertus bd. 6*, (Stuttgart-Berlin: Deutsche Verlagsanstalt, 1925).
- Lüsebrink, Hans-Jürgen, *Interkulturelle Kommunikation. Interaktion, Fremdwahrnehmung, Kulturtransfer* (Stuttgart: Springer-Verlag GmbH, 2005).
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија* (Београд: САНУ, 1986).
- Marković, Slobodan G., „Od grada s druge strane granice zapadne civilizacije. Ka gradu unutar granica Evrope (XVIII–XIX vek)“, *Limes plus: geopolitički časopis*, br. 2 (2013), 9–26.
- Idem, „Razvoj parlamentarizma u Srbiji“, u: Vukašin Pavlović, Slaviša Orlović (ur.), *Dileme i izazovi parlamentarizma* (Beograd: Konrad Adenauer Stiftung – Fakultet političkih nauka, 2007), 249–266.
- Middell, Matthias, "European History and Cultural Transfer", *Diogenes*, Vol. 48, No. 189 (2000), 23–30. <https://doi.org/10.1177/039219210004818903>
- Милошевић, Гордана, „Феликс Каниц, цртач архитектуре Београда и околине“, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 247–262.
- Пирх, Ото Дубислав, *Путовање по Србији у години 1829*. (Београд: Просвета, 1983).
- Possart, Fedor, *Das Fürstenthum Serbien, seine Bewohner, deren Sitten und Gebräuche. Drey Reisen, Historisches und Geographisches* (Darmstadt: Druck und Verlag von Carl Wilhelm Leske, 1837).
- Рајић, Сузана, „Краљевина Србија између сопствених и европских противуречности: политички и културни узорци (1882–1903)“, *Београдски историјски гласник*, Vol. 3 (2012), 197–221.
- Rasch, Gustav, *Die Türken in Europa* (Prag: Druck und Verlag der Buchdruckerei von J. S. Skrejšovský, 1873).

- Рихтер, Вилхелм, *Прилике у Србији под Кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године* (Крагујевац: Светлост, 1984).
- Runge, Wilhelm, *Reisebriefe aus Serbien* (Dortmund: Verlag der Röppe'schen Buchhandlung, 1875).
- Schmale, Wolfgang, "A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration", *EGO European History Online* (2010) [accessed 11 December 2022]. Available at: <<http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/transcultural-history/wolfgang-schmale-a-transcultural-history-of-europe-perspectives-history-migration>> [Google Scholar]
- Стојанчевић, Владимир, *Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века* (Београд: Институт за политичке студије, 1998).
- Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914* (Београд: Библиотека XX век, 2020).
- Eadem, *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о "златном добу српске демократије"* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2003).
- Шуберт, Габријела, „Франц Шерер о Београду и о Србима“, у: Ђорђе Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003), 237–247.
- Schubert, Gabriella, "Deutsch-serbische Begegnungen und Beziehungen im auf und ab historischer Ereignisse", *Наслеђе – часопис за књижевност, уметност и културу*, Vol. 9, No. 23 (2012), 119–132.
- Thal, Emanuel, *Serbiens Neuzeit in geschichtlicher, politischer, topographischer, statistischer und culturhistorischer Hinsicht dargestellt* (Leipzig-Wien: Friedrich Volckmar– Tendler & Schaefer, 1840).
- Thompson, Carl W., "The Romantic Literary Travel Book", in: Carl Thompson (ed.), *The Routledge Companion to Travel Writing* (Routledge: New York London, 2016), 269–277.
- Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима* (Београд: Историјски институт, 2003).
- Tuma Anton, *Serbien* (Hannover: Helwing'sche Verlagsbuchhandlung, 1894).
- Wendland, Anna Veronika, "Cultural Transfer", in: Doris Bachmann-Medick, Horst Carl, Wolfgang Hallet, Ansgar Nünning (eds.), *Concepts for the Study of Culture* (De Gruyter: Berlin-Boston, 2012), 45–67.

Petar S. Ćurčić

Travel writers from German countries about the Principality and Kingdom of Serbia

Summary: The paper analyzes the attitudes of German travel writers about Serbia during the so-called *the long nineteenth century* (1789–1918). The practice of traveling in German countries became very popular, and travelers, diplomats, researchers and experts often came to the Principality and Kingdom of Serbia. Although the travelogues can be divided into several large groups – the first years of the Principality (1829–1850), the path to independence (1850–1878), after the Berlin Congress (1878–1912) and during the wars of 1912–1918 – not all of them have a complete original value for the field of cultural transfer. Based on the reference materials in the research, it was concluded that the transfer was carried out in different ways (primarily migration, trade and printed media) and included many activities of everyday life (from dressing, spending free time, eating and other lifestyle habits), but also political and spiritual organization. In addition to the above, the tendency of the work is to present the zones of influence and, based on the travelogue material, to determine the places and actors who made the transfer.

Keywords: travelogues, Felix Kanitz, transfer, Occident, Orient

Панорама Београда са Топчидера објављена у књизи Спиридона Гопчевића.